

ГЕНЕЗА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ПРАВ ОСОБИ ЗА ЛИТОВСЬКИМ СТАТУТОМ 1588 Р. ТА КОДЕКСОМ 1743 Р.

ШЕВЧЕНКО Анатолій Євгенійович - д.ю.н., професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Державного податкового університету

ORCID ID 0000-0003-2663-9892

КОСТЕНКО Ірина Валентинівна - к.ю.н., доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Державного податкового університету

ORCID ID 0000-0002-6974-023X

УДК 343(477)“13/15”

DOI: <https://doi.org/10.32782/NP.2024.1.25>

У цій статті досліджено закономірності і особливості генези кримінально-правової охорони прав особи за III редакцією Литовського Статуту і Кодексом 1743 р. З'ясовано, що у зазначених документах чітко прослідковуються об'єкти кримінально-правової охорони, а саме: життя, здоров'я, честь і гідність людини. Виявлено, що не зважаючи на становий характер суспільства того часу, у зазначених актах з'являються поняття рівності, підсудності людини за кримінальні злочини, поняття неосудності неповнолітніх, душевно хворих і осіб похилого віку. Зроблено висновки, що достатньо сформована і розгалужена система покарань слугувала не лише відплатою злочинцю за вчинення злочину, а й переслідувала також мету попередження вчинення злочинів проти прав і свобод особи.

Ключові слова: Україна; генеза; принципи покарання; суспільство; права особи; свободи особи; кримінально-правова охорона; система покарань приватного характеру; правопорядок

Постановка проблеми

Історія боротьби за права людини має довгий шлях розвитку і формується поступово. Усім відомі англійські, французькі та американські закони, які поступово формували зміст поняття прав людини. Внесок українських правознавців у цю роботу також заслуговує на увагу.

Поняття кримінально-правової охорони прав особи від злочинних посягань є головною функцією кожної держави та її пра-

воохоронної системи. Історичний досвід найкращих на той час нормативно-правових актів може бути у нагоді і сьогодні.

Стан дослідження проблеми

Кримінальне право періоду Середньовіччя переважно досліджувалося через аналіз правових пам'яток того часу. Третій Литовський Статут 1588 р. та Кодекс 1743 р. ставали об'єктом уваги багатьох учених, як дореволюційних, так і сучасних, завжди були в центрі уваги дослідників.

Слід зазначити, що за сучасний аналіз і публікацію тексту Литовського Статуту всіх редакцій ми вдячні колективу авторів за редакцією С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова («Статути Великого князівства Литовського» (2002 – 2004 рр.)). У своїй науковій публікації її автори не лише надали текст Литовського Статуту 1566 р. та 1588 р. давньоруською та латинською мовами, але й зробили переклад на сучасну українську мову [1]. Так само і колектив Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, а саме: О.М. Мироненко, К.А. Віслобоков, І.Б. Усенко, Ю.С. Шемшученко – опублікували оновлений текст історико-правової пам'ятки «Права, за якими судиться малоросійський народ» [2] (або Кодекс 1743 р.).

Цікаве дослідження історії кримінального права України Х – першої половини XVII ст. було проведено С. В. Кудіним. У своєму дисертаційному дослідженні він особливу увагу приділив формуванню кри-

мінального права в українських землях [3]. Також важливими з цієї проблематики є дослідження Т.Ф. Байраки, Ю.С. Копик, Ю.В. Сеньків, Д.І. Любченка, М.І. Колоса та інших, які досліджують різні аспекти розвитку кримінального права за Литовським Статутом 1588 року.

Кодексу 1743 р. присвячені роботи таких відомих українських дослідників, як професор Київського університету О.Б. Кістяківський, І. Теличенко, М. Слабченко, М. Василенко, М. Чубатий, А. Яковлєв, В. Месяц, А. Ткач. Особливої уваги заслуговує робота над Кодексом 1743 р. К.А. Віслобокова [2]. Він не тільки доповнив відомий список Кодексу 1743 р., який оприлюднив у свій час О. Кістяківський, але й написав історико-правовий нарис, де присутня загальна характеристика цього історичного джерела, єдиного прямо призначеного для населення Гетьманської України кодифікаційного законодавчого акту, та супроводив його таблицями, де пояснюється, на які саме джерела посилалися дуже авторитетні вчені – автори цього Кодексу.

Наукова новизна дослідження

Не зважаючи на існування окремих досліджень охоронної функції кримінального права, присвячених історичному процесу становлення і генези кримінально-правової охорони прав особи, ми не виявили спеціальних робіт, які б мали за мету виявити сутність та особливості кримінально-правової охорони прав особи за Литовським Статутом 1588 р. та Кодексом 1743 р.

Мета статті

Метою статті є з'ясування закономірностей і особливостей генези кримінально-правової охорони прав особи за нормами III редакції Литовського Статуту і Кодексу 1743 р. Відповідно до мети можна визначити основні завдання статті:

1. Дослідити поняття і сутність кримінально-правової охорони.
2. Розглянути зміст кримінально-правової охорони прав особи за III редакцією Литовського Статуту.
3. Проаналізувати відмінності кримінально-правової охорони прав особи за Кодексом 1743 р.

Виклад основного матеріалу

Хочеться почати цю розвідку крилатим висловом юристів Стародавнього Риму «Ignoratis terminis artis ignoratur et ars», які вважали термінологію поняття першоосновою вивчення предмета [4, с. 49].

Отже, спробуємо визначитися з доволі складним і дискусійним поняттям науки кримінального права – кримінально-правовою охороною прав особи.

В.В. Карчевський вважає, що кримінально-правова охорона – це фактично правове забезпечення певних прав людини [5, с. 70].

Кримінальний кодекс України у своїй першій статті на перше місце ставить охоронну функцію кримінального права, яка є головною, заради реалізації якої він насправді і існує [6].

Ця сутність норм кримінального права залишилася майже незмінною в усі часи, у тому числі і добу Середньовіччя. Завданням кримінального права завжди було і залишиться охороною суспільних відносин від злочинних посягань. Найважливішими в Україні і сучасному світі визнаються наступні об'єкти охорони кримінального права: права людини, громадський порядок і громадська безпека, конституційний лад, правопорядок, забезпечення миру й безпеки людства.

Термін «кримінально-правова охорона» є досить дискусійним у сучасній науці кримінального права. Під кримінально-правовою охороною розуміють заходи по збереженню існуючих суспільних відносин та утримання громадян від злочинних посягань. Кримінальний закон визначає найбільш небезпечні для суспільства та держави діяння і встановлює за їх вчинення кримінальні покарання. Елементами механізму кримінально-правової охорони вважають: кримінально-правові норми, кримінально-правові відносини та кримінальну відповідальність.

Цікавою, на наш погляд, є теорія П.С. Матишевського [7, с. 141] та О.О. Дудорова [8, с. 732], за якою кримінально-правова охорона є сукупністю охоронної і регулятивної функцій у кримінальному

праві. Однак вищевказана концепція не отримала загальнонаукового визнання.

Об'єктом кримінального права, на думку В. В. Кузнецова, слід визнавати:

1) суспільні відносини, які поставлені під кримінально-правову охорону (впливаючи на які, здійснюється охоронна функція кримінального права);

2) суспільні відносини, які виникають у момент вчинення злочину (впливаючи на які, здійснюється регулятивна функція кримінального права);

3) суспільні відносини, які поставлені під кримінально-правову охорону, та суспільні відносини, які виникають у момент вчинення злочину (впливаючи на які, здійснюється виховна функція кримінального права);

4) суспільні відносини, які поставлені під кримінально-правову охорону, та суспільні відносини, які виникають у момент вчинення злочину (впливаючи на які, здійснюється превентивна (попереджувальна) функція кримінального права) [9, с. 108-109].

Регулятивна та охоронна функції дуже пов'язані між собою, і саме через них діє і превентивна функція. Нам важливо провести дослідження саме охоронної функції кримінального права, яка упорядковує суспільні відносини в період дії Литовського Статуту 1588 т. та «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.

Спробуємо подивитися на III редакцію Литовського Статуту з точки зору захисту і охорони прав особи. На час написання Статуту в середньовічному суспільстві вже починали формуватися зачатки громадянських прав. І у Статуті можна знайти частину з них.

За цією ознакою Статут можна визначити як демократичний, не зважаючи на становий характер феодального суспільства того часу. Статут складався з 14 розділів і 488 артикулів. У розділі першому сформульовані загальні засади. У ньому проголошувалося, що привілеї не звільняють винного від покарання. Якщо буде доведено, що відбуваються наклепницькі дії, винного засуджували до саме того покарання, якого він добивався для невинуватого.

Неповнолітні не засуджувалися до смертної кари, а також звільнялися від тортур задля отримання доказів, а особи до 16 р. і душевно хворі належали до категорії неосудних. Для винесення вироку суду потрібні були «слухні» докази вини особи.

За представниками всіх станів визнавалося право на необхідну оборону. Статутом декларувалась рівність усіх громадян незалежно від соціального походження, віротерпимість, заборона перетворювати вільних людей на рабів і т. ін.

Право на закріпачення селян залишили за великим князем, шляхтою та магнатами. Тобто Статут проголошував охорону прав усіх вільних мешканців Речі Посполитої в інтересах правлячого стану, і це було цілком нормально за часів феодалізму. Але вже тоді зароджуються нові тенденції рівності і свободи, які характерні для першого покоління громадянських прав.

Система покарань за Литовським Статутом 1588 р. була достатньо жорстокою. У вигляді покарання застосовували четвертування, спалювання або закопування людини живцем. Статут передбачав і травмувальні покарання, такі як відрубання рук, відрізання вух і язика. Позбавлення волі здійснювалося шляхом утримання засудженого протягом строку, вказаного у Статуті та вироку суду у наземних і підземних частинах фортець, що належали Великому князю або королю [10, с. 140].

Шість розділів Кодексу 1743 р. прямо присвячені кримінальним злочинам. Розділ XX розглядає злочини проти життя, здоров'я, честі і свободи, усього того, що і повинно, в першу чергу, перебувати під правовою охороною. Один з розділів стосується «шляхти та військового звання людей», підкреслюється, що саме вони є власниками земель, майна, селян, які проживали на цих землях. Тому саме вони мали право і обов'язок захищати ці землі від зовнішнього ворога і дотримуватися «публічного миру» на своїх землях.

Уже з назв артикулів розділу XX можна зробити висновки, які саме злочини знаходилися під правовою охороною Кодексу 1743 р. від порушень з боку злочинців. Артикули 3-13 – позбавлення життя, артикул

5 – вбивство батьками дітей і дітьми – своїх батьків, артикули 13-15 – вбивство і каліцтво дітей і «непразних» (вагітних) жінок, артикули 25 – 35 – вбивство під час бійок, сварок, артикул 29 – норми дозволеної необхідної оборони, артикули 36-42 – намова, переховування злочинця, артикули 42-44 – звільнення від смертної кари або її відстрочка, артикул 45 – ненавмисні вбивства, артикул 46 – злочини проти честі і свободи [2, с. 248-386].

Вбивства поділяли на навмисні, ненавмисні і випадкові. Майже всі вбивства каралися смертю, відміна була лише в ступені жорстокості покарання (від відтинання голови до спалення живцем або четвертування).

Цікавим є артикул 44 «Про тих, хто свободи бувають від смертної кари»: «Діти малолітніх та неповнолітніх років, а саме чоловічої статі в 16, жіночого 13 років, якщо б вони кого умертвили, від смертної кари будуть вільні. Батьків ображеного нагородити повинні. Таким же чином поступати з дуже престарілими, які від глибокої старості приходять у дитячий розум. Таким престарілим ніякого покарання чинити не належить. Позбавлених розуму, оскраженілих, природних дураків, які убили б, від всякого покарання вільні бути мають, в сильному заточенні бережним добрим по смерть тримати» [2, с. 383-384].

На відміну від сучасного тлумачення стану алкогольного сп'яніння – на той час воно визнавалося пом'якшуючою обставиною. До розділу XX серед найбільш важливих об'єктів охорони знаходяться і злочини проти честі і свободи (артикул 46, пункт 6). Честь можна розглядати не тільки як важливе право доби Середньовіччя, але й як громадянське, тобто одне з непорушних прав особи. Загальновідомо, що першим поколінням прав людини були саме громадянські права, час появи яких відносять учені до XVI – XVIII ст. Це «Петиція про права» 1628 р., «Habeas Corpus Act» 1679 р., «Біль про права» 1689 р. До цього переліку можна за певних умов додати і III редакцію Литовського Статуту і Кодекс 1743 р.

Усі ці документи проголошують рівність вільних людей незалежно від похо-

дження, презумпцію невинуватості, можливості судового захисту. Але вони, як і всі закони того часу, побудовані на феодальній ієрархії, становості, відсутності юридичної рівності.

Посягання на честь у Кодексі поділялося на зневагу, письмове посягання та усне. Це було, в першу чергу, опорочення у «незаконності походження», «походження посполитої породи». Розрізнялися спроби довести обвинувачення у суді, і просто у словесній сварці. Які саме дії вважалися посяганням на честь? Це побиття батогами, кийком (зневажливим знаряддям), виривання волосся, удар по щоці.

Так, в артикулі 46, пункті 6 розділу XX говорилось: «А хто би шляхтича, або військову людину навмисно в наругу кийком, кистенем, батогами або різками бив, такий злочинець тому побитому за будь-який бой сорок вісім карбованців грошей заплатити, і крім того за його безчестя та побої, того злочинця під арештом дванадцять тижнів треба тримати, а хто вдарить по щоці, такого, скільки він вдарив, слуга судовий перед судом публічно удвоє ударить, а крім того винуватий чотири тижні під арештом має сидіти, особливо ж за безчестя збезчещеного у чесних людей вибачення публічно просить, а хто без волоса в бороді і на голові вирвав, за то ображеному дванадцять карбованців заплатити та три тижні під арештом сидіти повинен» [2, с. 387-388].

Слід зазначити, що ієрархія станових, групових та індивідуальних соціально-правових статусів, помножена на традиційність (давність права та його незмінність), визначала правове життя суспільства того часу.

К.А. Віслобоков вважає, що цими обставинами можна пояснити відсутність чіткого поділу на галузі у Статуті 1588 р. і Кодексі 1743 р. [2, с. 39]. Права були лише прерогативою одного стану – стану землевласників. Соціальний статус людини визначав підсудність і міру покарання. Право військової служби також пройшло великий шлях від захисту власного маєтку, власних селян і худоби до почесного обов'язку боронити державу власним коштом.

Висновки

Отже, у Литовському Статуті 1588 р. та Кодексі 1743 р. можна визначити:

1. Елементи кримінально-правової охорони прав особи від протиправних посягань з боку злочинців. Під кримінально-правову охорону підпадали такі права особи, як право на життя, здоров'я, власність. Також під кримінально-правову охорону і захист підпадали неповнолітні, вагітні жінки і недієздатні (душевно хворі), особи похилого віку. 3. Важливими об'єктами кримінально-правової охорони вважались честь і свобода.

2. Правові акти, які діяли або були створені для регулювання кримінально-правових відносин в українських землях, можна розглядати як частину загальносвітового процесу формування громадянських прав особи.

Література

1. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. Т. 3 (кн. 1): Статут Великого князівства Литовського 1588 року. 672 с.

2. Права, за якими судиться малоросійський народ / відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко; упорядн. та авт. нарису К. А. Вислобоков; ред. кол.: О. М. Мироненко (голова), К. А. Вислобоков (відп. секретар), І. Б. Усенко, В. В. Цветков, Ю. С. Шемшученко. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1997. 548 с.

3. Кудін С. В. Становлення і розвиток кримінального права України у Х – першій половині ХУІІ ст.: дис. ... канд.юрид.наук : 12.00.01. / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2001. 226 с.

4. Жеребкін В. Є. Логіка: підручник. Київ : Знання, 2008. 255 с.

5. Карчевський М. В. Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки України : [монографія]. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. 528 с.

6. Кримінальний кодекс України [текст]. Прийнятий сьомою сесією Верховної Ради

України 5 квітня 2001 року (із змінами та доповненнями станом на 01.01.2024 року). *Відомості Верх. Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 1.

7. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник для студентів юрид. вузів / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, С. Я. Лихова та ін. ; за ред. П. С. Матишевського. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 896 с.

8. Дудоров О. О. Вибрані праці з кримінального права. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. 952 с.

9. Кузнецов В. В. Кримінально-правова охорона: проблеми визначення поняття . *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2015. Вип. 30 (2). С. 107-110.

10. Колос М. І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність : дис....д.юрид.наук: 12.00.08. / Національний університет «Острозька академія»; Університет державної фіскальної служби України. Острог, Ірпінь, 2019. 471 с.

Shevchenko A.E., Kostenko I.V.

THE GENESIS OF CRIMINAL PROTECTION OF PERSONAL RIGHTS UNDER THE LITHUANIAN STATUTE OF 1588 AND THE CODE OF 1743.

This article examines the regularities and peculiarities of the genesis of the criminal-legal protection of individual rights under the third Lithuanian statute and the Code of 1743. The history of the struggle for human rights has a long path of development and is being formed gradually. It was found that the objects of criminal and legal protection, namely life, health, honor and dignity of a person, are clearly traced in the specified documents. It has been established that the task of criminal law has always been and will remain the protection of social relations from criminal encroachments. The following objects of protection of criminal law are recognized as the most important in Ukraine and the modern world: human rights, public order and public safety, constitutional system, law and order, ensuring peace and security of mankind. It was found that criminal law protection means measures

to preserve existing social relations and prevent citizens from criminal encroachments. The criminal law defines the most dangerous actions for society and the state and establishes criminal penalties for their commission. Elements of the mechanism of criminal law protection are considered to be: criminal law norms, criminal law relations and criminal liability. It was revealed that regardless of the state of society at that time, the concepts of equality, human liability for criminal offenses, the concept of insanity of minors, mentally ill and elderly people appeared in the mentioned laws. The concept of necessary defense is being formed. It was concluded that a sufficiently formed and extensive system of pun-

ishments serves not only as a punishment to the criminal for committing a crime, but also pursues the goal of preventing the commission of crimes against basic human rights and freedoms. It is argued that the regulatory and protective functions are closely related to each other, and it is through them that the preventive function works. The Lithuanian Statute and Code of 1743 can be considered documents that reflect the process of the formation of human civil rights on a level with the generally known acts on human rights of that time.

Keywords: Ukraine; genesis; principles of punishment; society; individual rights; personal freedom; criminal law protection; system of private punishments; law and order